

การพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ FOUNDATION ECONOMIC DEVELOPMENT OF PRASAT KHMER COMMUNITY IN SURIN PROVINCE

พระครูปริยัติวิสุทธิคุณ¹, พระปรัชญา ชยวฑฺฒ², ธนรัฐ สะอาดเอี่ยม³, พระอธิการเวียง กิตติวัฒน์⁴
ธีรทิพย์ พวงจันทร์⁵, พระมหามหวินทร์ ปุริสสุตโม⁶, พระครูศรีปริชากร⁷
Phrakhru Pariyatwisutthikhun¹, Phra Parachya Chayawutto/Tinkeaw²
Thanarat Sa-ard-iam³, Phra Athikarn Weang Kittiwanno⁴,
Theerathip Phuangjantra⁵, Phramaha Maghavin Purisuttamo⁶, Phrakhrusriprechakorn⁷
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์¹⁻⁵
Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus¹⁻⁵
มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย⁶, วัดศรีเอี่ยม กรุงเทพมหานคร⁷
Mahamakut Buddhist University⁶, Wat Sri Eiam Bangkok⁷
E-mail: epgsurin2557@gmail.com

ได้รับบทความ: 15 พฤษภาคม 2565; แก้ไขบทความ: 22 มิถุนายน 2565; ตอรับตีพิมพ์: 22 มิถุนายน 2565;

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่อง “การพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์” มี 4 วัตถุประสงค์ คือ 1) เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์และกิจกรรมการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ 2) เพื่อพัฒนาสินค้าและรูปแบบการบริการการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ 3) เพื่อพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ และ 4) เพื่อศึกษากลไกการจัดการและเครือข่ายการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ โดยใช้รูปแบบการวิจัยแบบปฏิบัติการและการออกแบบการวิจัยแบบพัฒนา โดยศึกษาข้อมูลจากการศึกษาเอกสารวิชาการที่เกี่ยวข้อง และจากการสัมภาษณ์กลุ่มผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 198 รูป/คนและ ใช้วิธีการพรรณนาวิเคราะห์ ผลการวิจัยพบว่า 1) ประวัติศาสตร์และกิจกรรมการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า จากหลักฐานโบราณคดีที่ขุดพบในพื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์ยังพบแหล่งอารยธรรมเก่าแก่ของชุมชนโบราณยุคโลหะตอนปลายเป็นจำนวนมากแสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองทั้งศิลปกรรม สถาปัตยกรรม วัฒนธรรม ศาสนา เศรษฐกิจ และการปกครอง และปราสาทหินที่เก่าแก่ที่สุดและมากที่สุดในประเทศไทย และในประเด็นการจัดการท่องเที่ยวของชุมชน

ปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ จากข้อจำกัดในหลาย ๆ ด้านทั้งพื้นที่ และความสมบูรณ์ของตัวปราสาทขอมเอง ส่งผลให้ความน่าสนใจของตัวปราสาทขอมมีน้อยลง 2) การพัฒนาสินค้าและรูปแบบการบริการการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า จังหวัดสุรินทร์ มีภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่ได้รับการประกาศขึ้นบัญชี 9 รายการ คหศาสตร์ชาวกูย, เจริญ, กันตรึม ประเพณีสุรินทร์, ภาษาเขมรถิ่นไทย ภาษากูย-กวยท กะโน้บติง รำตริต และ มะมั่วต 2) การพัฒนาสินค้าของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ คือ การพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่มีปราสาทขอมซึ่งเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชนเป็นฐานคติทางความคิด โดยผู้วิจัยได้แบ่งผลิตภัณฑ์ เพื่อพัฒนาและสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับทุนวัฒนธรรมปราสาทขอม โดยแบ่งสินค้าใน 3 รูปแบบ คือ (1) ตราสัญลักษณ์สินค้า: ตราสัญลักษณ์สินค้าหรือโลโก้ (Logo) ของแต่ละชุมชนปราสาท โดยมีลวดลายจากปราสาทขอม ที่เป็นทุนทางวัฒนธรรมนำมาออกแบบเป็นตราสัญลักษณ์ (2) กล่องบรรจุผลิตภัณฑ์ผ้าไหม: ชน โดยใช้ฐานคติทุนทางวัฒนธรรมคือ องค์ปราสาทขอม เป็นต้นแบบการออกแบบ และ (3) แก้วน้ำลายปราสาทขอม: แก้วน้ำใส่แต่มีลวดลายปราสาทขอม ที่บ่งบอกถึงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมอันเป็นทุนที่ทรงคุณค่า 3) การพัฒนารูปแบบการบริการการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า การพัฒนารูปแบบการบริการการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์นั้น แบ่งรูปแบบการท่องเที่ยวออกเป็น 2 รูปแบบ คือ รูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนปราสาทขอม: รูปแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวโดยชุมชน 3) การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า ในจังหวัดสุรินทร์มีเส้นทางท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรมคือที่สำคัญใช้สัญจรเที่ยวไปมาของมนุษย์ เพื่อการพักผ่อนหย่อนใจในระยะเวลาสั้น ๆ จากสถานที่หนึ่งไปยังอีกสถานที่หนึ่งเส้นทางท่องเที่ยวปราสาทขอมในงานวิจัยนี้มี 4 แห่ง คือปราสาทศีขรภูมิ ปราสาทข่างปี ปราสาทภูมิโปน และปราสาทตาเมือน การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์มีความเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวปราสาทขอมหรือการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรมกับจังหวัดใกล้เคียง 4) กลไกการจัดการและเครือข่ายการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า กลไกที่ขับเคลื่อนการท่องเที่ยวปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ประกอบด้วยรัฐธรรมนูญนโยบายรัฐบาลที่สนับสนุนส่งเสริมการอนุรักษ์และการท่องเที่ยวสถานที่โบราณสถานและการท่องเที่ยวชุมชน กรมศิลปากรโดยพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติสุรินทร์เป็นแหล่งข้อมูลในการให้ความรู้และเป็นหน่วยงานที่คอยดูแลรักษาบูรณปฏิสังขรณ์ปราสาทขอม องค์การบริหารส่วนจังหวัดสุรินทร์เป็นหน่วยงานที่สนับสนุนส่งเสริมการท่องเที่ยวจังหวัดสุรินทร์และงบประมาณ การเสริมสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอม ในชุมชนปราสาทขอม 4 แห่งคือ ปราสาทศีขรภูมิ ปราสาทข่างปี ปราสาทภูมิโปนและปราสาทตาเมือน ประกอบด้วยด้านบุคคล ด้านการประสานงาน ด้านการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ด้านกระบวนการทำงาน 5) องค์ความรู้ที่ค้นพบ ได้แก่ รูปแบบการพัฒนา “ขอม

สุรินทร์โมเดล (Khmer Surin-Model)”รายละเอียดดังนี้ (1) K= Knowledge คือ จากภูมิปัญญาท้องถิ่นพัฒนาสู่สากล (2) H =Honesty คือ ความซื่อสัตย์ (3) M= Morality คือ การดำเนินธุรกิจด้วยสัมมาชีพ (4) E= E-commerce คือ สร้างช่องทางธุรกิจในโลกอินเทอร์เน็ต (5) R= Resource คือ ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรม (6) S= Speech คือ สื่อสารสร้างสรรค์ (7) U= Unity คือ ความสามัคคีของชุมชน และ (8) R= Responsibility คือ ความรับผิดชอบต่อส่วนรวม

คำสำคัญ: การพัฒนา, ชุมชน, เศรษฐกิจฐานราก, ปราชญ์ชาวบ้าน, จังหวัดสุรินทร์

Abstract

The research consisted of the following objectives: 1) to study the history and activities of the Khmer community in Surin province, 2) to product development and tourism service model of the Prasat Khmer community in Surin province 3) to develop tourist routes of Prasat Khmer community in Surin province and 4) to study management mechanisms and tourism networks of Prasat Khmer community in Surin province. The study applied the research and development method. The analytical description method presented the data collected from the educational documentaries and in-depth interviews and focus groups with the 198 key informants. The results of the research showed that: 1) The history and activities of the Khmer community in Surin province were found that Regarding the history of the Khmer castle community in Surin, from the archaeological evidence excavated in the area of Surin province, there are many ancient civilizations of the Late Metal Age community, representing the prosperity of art, architecture, culture, religion, economy, and governance, and the oldest most ancient stone castle. 2) Tourism activities of the Prasat Khmer community in Surin, from the study, there were only 12 Khmer castles that the local government, the private sector, and the community-supported tourism activities in the Khmer castle area. 3) Tourism management of the Khmer castle community in Surin Province, from limitations in many areas including the integrity of the Khmer castle itself, the attractiveness of the Khmer castle is less. 2) The product development and tourism service model of the Prasat Khmer community in Surin province was found that 1)the social and cultural costs of the Prasat Khmer Community in Surin Province was found

that Surin was an old province with a distinctive cultural and lifestyle identity between 2009 and 2019. There are three cultural pearls of wisdom that have been declared as follows a national cultural wisdom heritage list (2) B.E. 2553 (2) 2013, was declared a national cultural wisdom heritage list (4) B.E. 2560 (2015). 2) Product development of Khmer Castle Community in Surin Province found that the creation of goods from the social and cultural costs of Khmer Castle Community is a local cultural heritage in Surin Province. (1) Brand: The logo of each, with a motif from Khmer castle, which is culturally capitalized, designed as a symbol, taking into account the distinctiveness and vibe of the Khmer civilization. Help make it a tourist spotlight. (2) Silk product packaging: Surin province is home to many silk products. (3) Khom Castle Pattern Glass: One (3.3) Prasat Bhumbon Saliva Glass: Use the stripes of ancient khom goods that appear in front of the entrance to Bhumibol Castle and the arch, and (3.4) Prasat Ta Muean Saliva Glass: 3) development of the tourism service model of Khom Castle community in Surin Province was found that the development of the tourism service model of the Khom Castle community in Surin province was found. Tourism style by Khom Castle Community and Community-Based Tourism -CBT in four Khom Castle communities in Surin Province includes 3) The developed tourist routes of the Prasat Khmer community in Surin province were found that there are religious and cultural tourism routes used for human travel for short-term recreation from one place to another in Surin province. There are 4 Khmer castle tourism routes in this research: Prasat Sikhorphum, Prasat Chang Pee, and Prasat Phum Phon. And Ta Muen Castle To travel to visit or study Sikhorphum castle can be traversed by private car. 4) The management mechanisms and tourism networks of the Prasat Khmer community in Surin province were found Mechanisms that drive tourism to the Khmer castle in Surin include: Constitution. This government policy supports the conservation and tourism of ancient sites and community tourism. The Fine Arts Department by the Surin National Museum is a resource to educate about ancient relics, antiques, and information about the Khmer castle in Surin. 5) The body of Knowledge was found that the model of foundation economic development of Prasat Khmer community in Surin province known as the development model known as “Khmer Surin-Model.”

The details are as follows: (1) K- Knowledge means having Knowledge that is local wisdom developed internationally, (2) H –Honesty means loyalty to customers and stakeholders in all sectors, (3) M- Morality means adherence to business symmetrical principles, (4) E- E-commerce means create patterns and channels of trading on the internet. (5) R- Resource means resources what is a social and cultural cost, (6) S- Speech means right speech and creative communication (7) U- Unity means solidarity community unity, and (8) R- Responsibility means responsibility to oneself, society and the public.

Keywords: Development, Foundation Economic, Prasat Khmer, Surin Province

บทนำ

ปัญหาความเหลื่อมล้ำด้านเศรษฐกิจและสังคมรวมทั้งความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อมกับความเสื่อมถอยทางวัฒนธรรมจากการพัฒนาเศรษฐกิจกระแสหลักภายใต้ระบบทุนนิยมทำให้เกิดกระแสการขับเคลื่อนการพัฒนาเศรษฐกิจฐานราก (Grass Root Economy) หรือเศรษฐกิจชุมชนด้วยเชื่อว่าจะเป็นทางเลือกหนึ่งของการพัฒนาประเทศได้อย่างเข้มแข็งและยั่งยืน เศรษฐกิจชุมชนถือว่าเป็นเศรษฐกิจระดับชุมชนอันเป็นส่วนหนึ่งของสังคมวัฒนธรรมและวิถีชีวิตของผู้คน (สมคิด แก้วทิพย์ และคณะ, 2562: 8). ในส่วนของประเทศไทยนั้น ได้ชื่อว่าเป็นประเทศที่ความเหลื่อมล้ำมากที่สุดอีกประเทศหนึ่ง ซึ่งสะท้อนได้จากจากคำกล่าวที่ว่า “รวยกระจุก จนกระจาย” คำกล่าวนี้ สะท้อนให้เห็นภาพความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจในสังคมไทยที่เป็นปัญหาเรื้อรังมานาน ข้อมูลจากการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติ ปี 2558 ที่ผ่านมา ระบุว่า คร่าวร้อยละทั่วประเทศมีทั้งหมดประมาณ 21 ล้านครัวเรือน มีรายได้เฉลี่ยต่อครัวเรือนเดือนละ 26,915 บาท มีค่าใช้จ่ายเฉลี่ยเดือนละ 21,015 บาท มีครัวเรือนที่มีหนี้สินประมาณ 10.4 ล้านครัวเรือน มีหนี้สินเฉลี่ยครัวเรือนละ 156,770 ในจำนวนนี้ เป็นหนี้จากการทำการเกษตรร้อยละ 14.3 ขณะเดียวกัน “Forbs” นิตยสารธุรกิจระดับโลกได้จัดอันดับ 50 เศรษฐีไทยที่มั่งคั่งที่สุดในปี 2559 พบว่า เศรษฐีไทยที่ร่ำรวยอันดับ 1 มีทรัพย์สินรวมราว 660,300 ล้านบาทเศษ และร่นลดหลั่นลงไปจนถึงอันดับที่ 50 มีทรัพย์สินทั้งหมดประมาณ 12,000 บาท (สุวัฒน์ กิขุนทด, 2559: 1-3). ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจนำมาซึ่งปัญหาด้านต่าง ๆ และเกี่ยวพันกันเป็นลูกโซ่ ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมือง เศรษฐกิจสังคม สิ่งแวดล้อม คุณภาพชีวิต การศึกษา ฯลฯ โดยเฉพาะประชาชนส่วนใหญ่ของประเทศที่อยู่ในภาคชนบทและมีอาชีพเกษตรกรรม ซึ่งถือเป็นรากฐานของประเทศไทย แต่หลายสิบปีที่ผ่านมาฐานของประเทศอยู่ในสภาพที่ไม่มั่นคง มี

ปัญหาขาดปัจจัยการผลิต ไร่ที่ดินทำกิน เข้าไม่ถึงแหล่งทุน ขาดความรู้ในการผลิต เมื่อมีผลผลิตล้นเกินก็เกิดปัญหาด้านการตลาดพืชผลราคาตกต่ำ ทำให้มีปัญหาหนี้สินมีปัญหามิมีปัญหาในครัวเรือนและสังคมติดตามมา คนหนุ่มสาววัยแรงงานต้องอพยพเข้ามาหากินในเมือง ฯลฯ ขณะที่ภาครัฐที่ผ่านมาจะเน้นการเติบโตทางเศรษฐกิจมุ่งไปสู่อุตสาหกรรมเพื่อการส่งออก ทำให้ช่องว่างความเหลื่อมล้ำต่างกันมากขึ้น จนกระทั่งรัฐบาลชุดปัจจุบัน...ได้ทบทวนเศรษฐกิจของประเทศ โดยหันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาและส่งเสริมเศรษฐกิจฐานรากซึ่งเป็นประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ (สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.), ออนไลน์: 2563).

จังหวัดสุรินทร์ ได้ชื่อว่าเป็นเมืองแห่งอารยธรรมขอมโบราณ หลักฐานที่แสดงถึงคำกล่าวนี้ได้ก็คือ ปราสาทขอมที่มีอยู่อย่างมากมายในทุกอำเภอของจังหวัดสุรินทร์ ตามคำขวัญจังหวัดสุรินทร์ที่ว่า “สุรินทร์ถิ่นช้างใหญ่ ผ้าไหมงาม ประคำสวย ร่ำรวยปราสาท ผักกาดหวาน ข้าวสารหอม งามพร้อมวัฒนธรรม” จากหลักฐานทางโบราณคดีพบว่า “...ช่วงอารยธรรมเขมรหรือขอมในประเทศกัมพูชาได้เจริญรุ่งเรืองถึงขีดสูงสุดในราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 ได้แพร่ขยายเข้ามาเจริญขึ้นในดินแดนแถบอีสานตอนล่าง ดังปรากฏหลักฐานของอารยธรรมเขมรเป็นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นปราสาทหิน และเมืองโบราณ” และจังหวัดสุรินทร์เป็นหนึ่งในจังหวัดชายแดนระหว่างไทยกับกัมพูชา และเป็นอีกจังหวัดหนึ่งซึ่งตั้งอยู่ในเขตพื้นที่อีสานใต้ของประเทศไทย และมีหลักฐานทางโบราณคดีของอารยธรรมขอมตั้งอยู่เป็นจำนวนมาก และสัญลักษณ์ของอารยธรรมขอมที่ปรากฏเด่นชัด โดยผ่านการสื่อจากดวงตราของจังหวัดสุรินทร์ที่เป็นรูปของพระอินทร์ทรงช้าง และด้านหลังเป็นรูปปราสาทขอม ซึ่ง “จังหวัดสุรินทร์นี้มีช้างมาแต่โบราณ และมีผู้จับช้างป่ามาเลี้ยงเสมอ ๆ ดวงตราของจังหวัดสุรินทร์จึงมีรูปช้างชื่อของจังหวัดเป็นคำสนธิของคำสองคำ คือ “สุระ” กับ “อินทร์” หมายถึง พระอินทร์ผู้เก่งกล้าสามารถ ภาพเจดีย์สลักปรักพัง เบื้องหลังแสดงถึงอิทธิพลการก่อสร้างของขอมโบราณ ซึ่งมีอยู่มากมายแห่งในภูมิภาคนี้ (สุพร ประเสริฐราชกิจ, 2537: 83).

ดังนั้น กลุ่มนักวิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาประวัติศาสตร์และกิจกรรมการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ การพัฒนาสินค้าและรูปแบบการบริการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์และศึกษากลไกการจัดการและเครือข่ายการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ เพื่อนำไปสู่การสร้างกิจกรรม การสร้างนวัตกรรมในด้านการท่องเที่ยวการพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ ทำให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองในด้านเศรษฐกิจ ทำให้มีรายได้เพิ่มจากอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์และกิจกรรมการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์
2. เพื่อพัฒนาสินค้าและรูปแบบการบริการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์
3. เพื่อพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์
4. เพื่อศึกษากลไกการจัดการและเครือข่ายการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบผสม (Mixed Method Research) ประกอบด้วย

- 1) การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research)) โดยใช้การศึกษาข้อมูลเชิงเอกสารวิชาการที่เกี่ยวข้อง (Documentary Data) ในประเด็นที่ครอบคลุมด้านการผลิตสินค้าและการออกแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอม
- 2) งานวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) ใช้การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informant Interview) จำนวน 36 รูป/คน และการสนทนากลุ่ม (Focus Group) กับผู้มีส่วนได้ส่วนเสียแล้ววิเคราะห์เอกสารเนื้อหา (Content Analysis) นำเสนอข้อมูลวิธีการพรรณนาวิเคราะห์
- 3) การวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) ซึ่งมีอยู่ 6 ขั้นตอนประกอบด้วย ขั้นที่ 1 การวิเคราะห์สภาพปัญหาให้ชัดเจนจากการสำรวจเชิงเอกสาร (R1: Research ครั้งที่ 1) ขั้นที่ 2 พัฒนารูปแบบการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยว, การพัฒนาสินค้า, การออกแบบการท่องเที่ยว, การพัฒนาเส้นทาง, การสร้างกลไกเครือข่ายของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ (D1: Development ครั้งที่ 1) ขั้นที่ 3 ทดลองใช้รูปแบบการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยว, การพัฒนาสินค้า, การออกแบบการท่องเที่ยว, การพัฒนาเส้นทาง, การสร้างกลไกเครือข่ายของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ (R2) ขั้นที่ 4 ปรับปรุงรูปแบบการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยว, การพัฒนาสินค้า, การออกแบบการท่องเที่ยว, การพัฒนาเส้นทาง, การสร้างกลไกเครือข่ายของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ (D2) ขั้นที่ 5 นำรูปแบบการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยว, การพัฒนาสินค้า, การออกแบบการท่องเที่ยว, การพัฒนาเส้นทาง, การสร้างกลไกเครือข่ายของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ไปใช้กับกลุ่มตัวอย่างที่มีขนาดใหญ่ขึ้น (R3) แล้วนำไปใช้กับกลุ่มเป้าหมายและสามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างครบถ้วน และขั้นที่ 6 ประเมินประสิทธิผลของการจัดกิจกรรมการท่องเที่ยว, การ

พัฒนาสินค้า, การออกแบบการท่องเที่ยว, การพัฒนาเส้นทาง, การสร้างกลไกเครือข่ายของชุมชน
ปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์

ผลการวิจัย

การศึกษาประวัติศาสตร์และกิจกรรมการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัด สุรินทร์

การศึกษาประวัติศาสตร์และกิจกรรมการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์
แบ่งการสรุปผลเป็น 3 หัวข้อตามวัตถุประสงค์ของโครงการย่อยที่ 1 คือ 1) ประวัติศาสตร์ความเป็น
มาของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ 2) กิจกรรมการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมใน
จังหวัดสุรินทร์ และ 3) การจัดการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ ซึ่งสรุปผลได้
ดังนี้ 1) ประวัติความเป็นมาของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า ในยุคก่อนประวัติศาสตร์
จากหลักฐานโบราณคดีที่ขุดค้นพบ และที่ปรากฏในพื้นที่ของจังหวัดสุรินทร์ยังพบแหล่งอารยธรรม
เก่าแก่ของชุมชนโบราณยุคโลหะตอนปลายเป็นจำนวนมาก อันแสดงถึงความเจริญ รุ่งเรืองทั้ง
ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม วัฒนธรรม ศาสนา เศรษฐกิจ และการปกครอง มีคูเมืองสามชั้น และ
ปราสาทหินที่เก่าแก่ที่สุดและมากที่สุดในประเทศไทย ที่สร้างมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 ซึ่งเป็นส่วน
หนึ่งของ “อาณาจักรเจนละ”

การพัฒนาสินค้าและรูปแบบการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ การ
พัฒนาสินค้าและรูปแบบการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ แบ่งการสรุปผลเป็น 3
หัวข้อตามวัตถุประสงค์ของโครงการย่อยที่ 2 คือ (1) ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชน
ปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ แบ่งออกเป็น 2 ชุดองค์ความรู้ คือ ทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรม
(1.1) ทุนทางสังคมของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ : จังหวัดสุรินทร์ซึ่งเป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่ใน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นจังหวัดที่มีทุนทางสังคมทั้งมี 5 รูปแบบ คือ (1) จิต
วิญญาณ: แบ่งออกเป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ (1.1) *กลุ่มความเชื่อหรือศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นฐาน* คือ
เป็นกลุ่มที่มีพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนาเข้ามาเกี่ยวข้อง (1.2) *กลุ่มความเชื่อท้องถิ่นที่เป็นภูมิปัญญา*
ชาวบ้าน ซึ่งเป็นต้นทุนด้านจิตวิญญาณอีกแบบหนึ่ง (2) *ทุนทางปัญญา* : ได้แก่ ความรู้เกี่ยวกับการ
เลี้ยงช้างหรือเรียกว่าคชศาสตร์, ความรู้เกี่ยวกับการสร้างปราสาทขอม, ความรู้ด้านการทำการเกษตร,
ความรู้ด้านการวางผังเมือง, ความรู้ด้านการทำเครื่องปั้นดินเผา เช่นที่ชุมชนบ้านปราสาทข่าปี เป็น
ต้น (3) *ทรัพยากรมนุษย์*: บรรพบุรุษกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ ที่มีความเชี่ยวชาญเฉพาะด้านของตนเอง
จังหวัดสุรินทร์นี้มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ของเผ่าสุรินทร์ ที่มีเอกลักษณ์ เช่น ลาว กูย เขมร
ที่มีวัฒนธรรมการกิน การแต่งกาย วิถีชีวิต ภาษาที่ต่างกัน (4) *ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ* : เป็น
จังหวัดที่มีที่ราบ สำหรับปลูกข้าวหอมมะลิ กระทั่งได้ชื่อว่าเป็นจังหวัดเกษตรอินทรีย์ (5) *ทุนโลก*

ทรัพย์สิน คือ ปราสาทขอม ซึ่งเป็นมรดกที่บรรพบุรุษของชาวสุรินทร์ได้ร่วมกันสร้างซึ่ง (1.2) ทุนทางวัฒนธรรมของจังหวัดสุรินทร์ พบว่า สุรินทร์เป็นจังหวัดเก่าแก่ที่มีเอกลักษณ์โดดเด่นทางศิลปวัฒนธรรมและวิถีชีวิต มีงานหัตถกรรมการทอผ้าไหมที่สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นของคนชาติพันธุ์ไทยลาว, ไทยเขมร และไทยกวย ที่อยู่ร่วมกันภายใต้สภาพแวดล้อมเดียว

การพัฒนาสินค้าของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า มีการนำเอาต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมมาสร้างเป็นมูลค่าเพิ่ม โดยอาศัยปราสาทขอมเป็นฐานแนวคิดในการพัฒนาสินค้าและรูปแบบการท่องเที่ยวในรูปแบบที่หลากหลาย ทั้งนี้เพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มบนฐานแห่งเศรษฐกิจพอเพียง ดังนั้น การสร้างสินค้าจากต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนปราสาทขอมเป็นมรดกทางวัฒนธรรมท้องถิ่นในจังหวัดสุรินทร์ มีทั้งที่ยังคงรักษาอยู่อย่างกระจัดกระจายและถูกทำให้ลดจำนวนลงอย่างมาก สินค้ามีการจัดจำหน่ายในชุมชนปราสาทขอมทั้ง 4 แห่ง ยังไม่เป็นที่สนใจของนักท่องเที่ยว รวมทั้งรูปแบบผลิตภัณฑ์ ก็ยังไม่มีความหลากหลาย ทั้งมีราคาสูงและด้อยคุณภาพสาเหตุเนื่องจากตลาดชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ยังไม่เป็นที่สนใจของนักท่องเที่ยวที่ควรและนักท่องเที่ยวยังมีไม่มากพอหากเทียบกับภูมิภาคอื่น ๆ ในประเทศไทย ดังนั้น ในการพัฒนาผลิตภัณฑ์ปราสาทขอมนั้น คือ การพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่มีปราสาทขอมซึ่งเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชนเป็นฐานคิดทางความคิด โดยผู้วิจัยได้แบ่งผลิตภัณฑ์ เพื่อพัฒนาและสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับทุนวัฒนธรรมปราสาทขอม โดยแบ่งสินค้าใน 3 รูปแบบ คือ (1) ตราสัญลักษณ์สินค้า: ตราสัญลักษณ์สินค้าหรือโลโก้ (Logo) ของแต่ละชุมชนปราสาท โดยมีลวดลายจากปราสาทขอม ที่เป็นทุนทางวัฒนธรรมนำมาออกแบบเป็นตราสัญลักษณ์ (2) กล่องบรรจุผลิตภัณฑ์ผ้าไหม: ผู้วิจัยจึงได้ออกแบบกล่องบรรจุผลิตภัณฑ์ผ้าไหมประจำชุมชนปราสาทขอม 4 (3) แก้วน้ำลายปราสาทขอม: สินค้าหนึ่งที่ยังไม่มีการวางขายตามร้านตลาดในชุมชนปราสาทขอม และร้านขายของที่ระลึกในจังหวัดสุรินทร์ นั่นคือ

การพัฒนารูปแบบการบริการการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า (1) รูปแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวโดยชุมชน (Community-Based Tourism)-CBT ใน 4 ชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ ประกอบด้วย 1) ชุมชนปราสาทศีขรภูมิ: มีรูปแบบกิจกรรมการท่องเที่ยว 4 รูปแบบ คือ (1) ซุปปิงตลาดชุมชน แวะซื้อกละแม (2) แวะชิม ผักกาดหวาน...ตำนานการเกษตรสู่คำขวัญจังหวัดสุรินทร์ (3) เที่ยวตลาดนัดรักษาศีข (4) เข้าที่พักโฮมสเตย์อันอบอุ่น ณ ชุมชนปราสาทศีขรภูมิ 2) ชุมชนปราสาทช้างปี: มีรูปแบบกิจกรรม 7 รูปแบบ ประกอบด้วย (1) สืบสานตำนานงานปั้นหม้อ (2) เตาโบราณบ้านช้างปี (3) อันซอมสะเล็ดโดงจงใจ (4) หลุมนี้มีรักพักใจ: (5) ประดิษฐ์เตยหอม ผู้รักปั้นใจ: (6) ฐานแปรรูปข้าวอินทรีย์ (7) เข้าที่พักโฮมสเตย์อันอบอุ่น 3) ชุมชนปราสาทภูมิโพน: คือ (1) ปั่นใจให้ภูมิโพน (2) นายล่ออังก่อกระ (3) หัตถกรรมสวยด้วยมือคุณ (4) น้ำพริกถ้วยใหม่สดในกว่าเดิม (5) รูปแบบการท่องเที่ยวที่ ฟาร์รองน้องสะอื้น (6) จักสานสำราญ

(7) สวนจิตร : (8) กิจกรรมสบุญลูกตาลเนียงคือฮม : และ (9) เข้าที่พักโฮมสเตย์อันอบอุ่น 4) ชุมชนปราสาทตาเมือน: มีรูปแบบกิจกรรม 4 แบบ คือ (1) การท่องเที่ยวตลาดนัด 2 ประเทศไทย/กัมพูชา: (2) รูปแบบกิจกรรมขับรถแรลลี่ชมวิถีชุมชนกลุ่มปราสาทตาเมือน (3) รูปแบบโครงการยุวมัคคุเทศก์ และ (4) รูปแบบกิจกรรมเข้าพักโฮมสเตย์อันอบอุ่น ณ ชุมชนปราสาทตาเมือน

รูปแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม ใน 4 ชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ ประกอบด้วย 1) ปราสาทศีขรภูมิ: มีรูปแบบกิจกรรม 2 รูปแบบประกอบด้วย (1) ไหว้ปราสาทตำนานพันปี (2) สืบสานประเพณีไทย ร่วมใจตักบาตรหน้าปราสาทศีขรภูมิ 2) ปราสาทช่างปี: มีรูปแบบกิจกรรม 4 รูปแบบ คือ (1) ต้องมนต์ศิลาขอม (2) วัตถุโบราณตำนาน (3) หนุ่มสาวร่วมรัก ปักเสนา 3) ปราสาทภูมิโปน: มีรูปแบบกิจกรรม 4 รูปแบบประกอบด้วย (1) สืบสานตำนาน (2) ประเพณี “ปะอ็อกเปรียะแค งานประเพณี “ปะอ็อกเปรียะแค” บูชาพระจันทร์วันเพ็ญเดือน 12 (3) ลำเจียก และ (4) ชมแสง สี เสียง ตำนานเนียงเต้าทม: ตำนานเนียงเต้าทม หรือ เนียง คือฮม มี 4) ปราสาทตาเมือน: มีรูปแบบกิจกรรม 2 รูปแบบประกอบด้วย (1) เยี่ยมชมปราสาทตาเมือน พระศิวะ (พระอิศวร) ซึ่งเป็นเทพเจ้าสูงสุดในศาสนาฮินดู และ (2) ร่วมพิธีบวงสรวงเจ้าพ่อปราสาทตาเมือน ในช่วงเทศกาลสงกรานต์ วันขึ้นปีใหม่ของไทยและชาวกัมพูชา

การศึกษาเส้นทางท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า เส้นทางท่องเที่ยวปราสาท 4 แห่งที่กำหนดไว้ในงานวิจัยนี้ประกอบด้วย (1) เส้นทางท่องเที่ยวปราสาทศีขรภูมิ ในการเดินทางเพื่อไปเยี่ยมชมหรือไปศึกษาปราสาทศีขรภูมินั้นสามารถเดินทางได้ทั้งรถยนต์ส่วนตัว รถไฟและรถโดยสารสาธารณะ (2) เส้นทางท่องเที่ยวปราสาทช่างปี ตำบลช่างปี อำเภอศีขรภูมิ จังหวัดสุรินทร์ ในการเดินทางมาเพื่อท่องเที่ยวที่ปราสาทช่างปี มีเส้นทางเดินทางดังนี้ **เส้นทางหลัก** การเดินทางมาปราสาทช่างปี ให้ใช้เส้นทางหมายเลข 226 สายสุรินทร์ – ศรีสะเกษ (3) เส้นทางท่องเที่ยวปราสาทภูมิโปน ตำบลดม อำเภอสังขะ จังหวัดสุรินทร์ การเดินทางไปปราสาทภูมิโปนนั้นสามารถเดินทางจากตัวจังหวัดสุรินทร์ซึ่งเป็นเส้นทางหลักหรือจะใช้เส้นทางรองโดยเมื่อเดินทางมาจากประโคนชัยใช้เส้นทางประโคนชัยเดชอุดม (4) เส้นทางท่องเที่ยวปราสาทตาเมือน ตำบลตาเมียง อำเภอพนมดงรัก จังหวัดสุรินทร์ การเดินทางไปยังกลุ่มปราสาทตาเมือน สะดวกที่สุดคือการเดินทางไปด้วยรถยนต์ส่วนตัว ส่วนรถยนต์สาธารณะนั้นไม่ค่อยมีให้บริการ 2) การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ คือ การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ มีการพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์มีความเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวปราสาทขอมหรือการท่องเที่ยวเชิงศาสนาและวัฒนธรรมกับจังหวัดใกล้เคียง 3) การพัฒนาคู่มือการท่องเที่ยวตามเส้นทางชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ ได้แก่ การพัฒนาคู่มือการท่องเที่ยวตามเส้นทางชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า จังหวัดสุรินทร์เป็น

จังหวัดที่มีพัฒนาการมาอย่างยาวนานตั้งแต่สมัยขอมโบราณเรื่องอำนาจ ตามคำขวัญจังหวัดสุรินทร์ที่ว่า “สุรินทร์ถิ่นช้างใหญ่ ผ้าไหมงาม ประคำสวย ร่ำรวยปราสาท ผักกาดหวาน ข้าวสารหอม งามพร้อมวัฒนธรรม”

การศึกษากลไกการจัดการและเครือข่ายการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า จังหวัดสุรินทร์เป็นจังหวัดที่มีแหล่งอารยธรรมขอมขอมโบราณที่สำคัญแห่งหนึ่งในอีสานใต้ โดยเฉพาะปราสาทขอมซึ่งเป็นโบราณสถานที่มีคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ 2) ผลการเสริมสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า การเสริมสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในงานวิจัยนี้ประกอบด้วยชุมชนปราสาทขอม 4 แห่งคือ ปราสาทศีขรภูมิ ปราสาทข่าปี ปราสาทภูมิโปนและปราสาทตาเมือน ซึ่งได้มีการแบ่งประเด็นในการศึกษาประกอบด้วยประเด็นด้านต่าง ๆ 5 ด้าน ดังนี้ 1) ด้านบุคคล 2) ด้านการประสานงานระหว่างเครือข่าย 3) ด้านการแลกเปลี่ยนเรียนรู้และประสบการณ์ระหว่างเครือข่าย 4) ด้านกระบวนการทำงาน 5) ด้านผู้นำวิสัยทัศน์ นโยบายและยุทธศาสตร์ 3)

อภิปรายผลการวิจัย

อภิปรายผลวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 การศึกษาประวัติศาสตร์และกิจกรรมการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ 1) ประวัติความเป็นมาของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ การศึกษาประวัติปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ ได้ศึกษารูปแบบและศิลปะการก่อสร้าง และใช้การเรียกชื่อศิลปะอย่างเดียวกับศิลปะขอมในประเทศกัมพูชาเป็นหลัก ซึ่งในการกำหนดอายุของปราสาทขอมนั้นได้แบ่งออกเป็น 2 สมัยใหญ่ๆ ได้แก่ สมัยก่อนเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ 11 - 14) และสมัยเมืองพระนคร (พุทธศตวรรษที่ 14 -18) และแบ่งออกเป็นสมัยย่อยเรียกเป็นชื่อศิลปะแบบต่างๆ จากการสัมภาษณ์ ผู้อำนวยการพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติสุรินทร์ ได้กล่าวถึงปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ไว้ว่า ปราสาทในสุรินทร์มีความโดดเด่นมาก โดยเฉพาะปราสาทตาเมือนธมซึ่งเป็นปราสาทขนาดใหญ่ที่ยังไม่ได้รับการบูรณะอย่างจริงจัง และมีสภาพที่ค่อนข้างสมบูรณ์ ทั้งนี้ปราสาทในจังหวัดสุรินทร์ มีอยู่จำนวน 13 แห่งที่ยังมีความสมบูรณ์และสามารถต่อยอดไปสู่การท่องเที่ยวได้อย่างจริงจัง 2) กิจกรรมการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ การจัดกิจกรรมการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมที่รองรับการเข้ามาท่องเที่ยวของนักท่องเที่ยวที่ต้องการเข้ามาเยี่ยมชมปราสาทขอมของจังหวัดสุรินทร์ สามารถรวบรวมประเภทในการจัดกิจกรรมออกเป็น 4 กิจกรรมหลักด้วยกัน ดังนี้ (1) กิจกรรมศึกษาประวัติศาสตร์และศิลปะของปราสาทขอม (2) กิจกรรมการถ่ายภาพคู่ปราสาทขอม (3) กิจกรรมการเลือกซื้อผลิตภัณฑ์จากชุมชนปราสาทขอม (4) กิจกรรมที่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นจัดขึ้น องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น 3) การจัดการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ จากการศึกษาในการลงพื้นที่ปราสาทแต่ละแห่ง พบว่า (1) ด้านการบริหารพื้นที่

ปราสาทขอม พื้นที่ปราสาทขอม มีการบริหารจัดการพื้นที่โดยมีเจ้าของพื้นที่คือ สำนักศิลปากรที่ 10 (นครราชสีมา) กรมศิลปากร (2) ด้านการจัดการสิ่งอำนวยความสะดวก และ (3) ด้านสวัสดิภาพและความปลอดภัย และ (4) ด้านการประสานความร่วมมือกับหน่วยงานอื่น การประสานความร่วมมือกันของหน่วยงานอื่นที่เข้ามาช่วยในเรื่องกิจกรรมการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอม มีหลายหน่วยงานทั้งหน่วยงานภาครัฐและภาคเอกชน ที่พยายามร่วมกันพัฒนาการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมให้มีการพัฒนาขึ้น มี จากการสัมภาษณ์ ทศ แม้นผล (2564) (ผู้นำชุมชนของปราสาท) ได้กล่าวว่า ด้านการจัดการกิจกรรมการท่องเที่ยวของปราสาทโดยรวม เป็นที่สนใจแก่นักท่องเที่ยว แต่ยังขาดงบประมาณ เพื่อการพัฒนารูปแบบการแสดงให้เห็นได้อย่างยิ่งยวดได้มากกว่าเดิม

อภิปรายผลวัตถุดิบประสงค์ข้อที่ 2 การพัฒนาสินค้าและรูปแบบการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ (1) ต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ จังหวัดสุรินทร์เป็นจังหวัดที่ตั้งอยู่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และมีความเจริญรุ่งเรืองในอดีต มีประวัติศาสตร์ที่ยาวนาน และเป็นจังหวัดที่มีต้นทุนทางวัฒนธรรม ด้านอารยธรรมขอมจากอดีตถึงปัจจุบัน ซึ่งสอดคล้องกับ สุริยา คลังฤทธิ์ (2562: 127-136). ที่ได้กล่าวว่า สุรินทร์เป็นจังหวัดที่มีประวัติศาสตร์ความเป็นมาพร้อมกับมีร่องรอยความเจริญรุ่งเรืองในอดีตจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่พบในปัจจุบัน คือ ปราสาทต่าง ๆ นักวิชาการได้สันนิษฐานว่า เมืองสุรินทร์น่าจะสร้างขึ้นราว 2,000 ปี สมัยที่ขอมเรืองอำนาจพร้อมกับพื้นที่จังหวัดสุรินทร์ ยังเป็นดินแดนและร่องรอยแห่งอารยธรรมขอมแต่โบราณ และยุคแห่งอาณาจักรพระนคร ถือว่าเป็นศูนย์กลางอำนาจและการปกครอง ดังนั้น จากการศึกษาพบว่า พบว่า สุรินทร์เป็นจังหวัดเก่าแก่ที่มีเอกลักษณ์โดดเด่นทางศิลปวัฒนธรรมและวิถีชีวิต ระหว่าง พ.ศ.2552-2562 และในส่วนของจังหวัดสุรินทร์นั้น มีภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมที่ได้รับการประกาศขึ้นบัญชี 9 รายการ ดังต่อไปนี้ (1) ในปี พ.ศ. 2555 จำนวน 3 รายการ คือ ศาสตร์ชาวกูย, เจริญ, กันตรึม ซึ่งได้รับประกาศขึ้นบัญชีมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมระดับชาติ (2) พ.ศ.2556 จำนวน 2 รายการ คือ ประเพณีสุรินทร์, ภาษาเขมรถิ่นไทย ได้รับประกาศขึ้นบัญชีมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมระดับชาติ (3) พ.ศ.2558 จำนวน 1 รายการ ภาษากูย-กวย* ได้รับประกาศขึ้นบัญชีมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมระดับชาติ (4) พ.ศ. 2560 จำนวน 1 รายการ คือ กะโน้บติงตอง ซึ่งได้รายการเบื้องต้นมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมระดับจังหวัด และในปี พ.ศ.2562 จำนวน 2 รายการ คือ รำตริต และ มะมั่วต ซึ่งได้รับประกาศขึ้นบัญชีมรดกภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมระดับชาติ จากข้อค้นพบที่ได้กล่าวมาทำให้ทราบได้ว่า จังหวัดสุรินทร์นี้ เป็นจังหวัดที่มีความหลากหลาย โดดเด่นทั้งการท่องเที่ยวอารยธรรมขอม ที่มีความโดดเด่นและเป็นเอกลักษณ์ ซึ่งสอดคล้องกับข้าวขวัญ คุณวุฒิ ที่ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ขีดความสามารถทางการแข่งขันด้านการตลาดการท่องเที่ยวของนครชัยบุรีรินทร์”ว่า นครชัยบุรีรินทร์มีความโดดเด่นด้านอารย

ธรรมขอม แหล่งท่องเที่ยวธรรมชาติ หมู่บ้านเลี้ยงช้าง การท่องเที่ยววิถีพา ซึ่งสอดคล้องกับ พระมหา ผดุงศักดิ์ เสสปัญโญ (2561) ที่ได้กล่าวว่า การบริหารจัดการองค์ความรู้ของแหล่งท่องเที่ยวทางด้าน วัฒนธรรมและภูมิปัญญา...เป็นการศึกษาถึงการนำเอาความรู้ และความเข้าใจในการทำงานร่วมกัน ของปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งกระจัดกระจายในตัวบุคคลหรือในเอกสารมาเก็บรวบรวมและเรียบ เรียงเพื่อเป็นประโยชน์ให้กับผู้ประกอบการให้สามารถเข้าถึงความรู้และพัฒนาตนเองให้เป็นผู้รู้ ตลอดจนพัฒนาระบบการทำงานให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากยิ่งขึ้น

(2) **การพัฒนาสินค้าของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์** การพัฒนาสินค้าของ ชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ พบว่า มีการนำเอาต้นทุนทางสังคมและวัฒนธรรมมาสร้างเป็น มูลค่าเพิ่ม ซึ่งสอดคล้องกับ พระครูวัชรสุวรรณาทร และคณะ (2562:ข) ที่พบว่า ผลิตภัณฑ์ท้องถิ่นที่ เป็นมรดกทางวัฒนธรรมในแต่ละชุมชนท้องถิ่นนั้น มีทั้งที่ยังคงรักษาไว้แต่อยู่อย่างกระจัดกระจาย และที่ถูกทำให้ลดจำนวนลงอย่างมาก ดังนั้น ในส่วนของจังหวัดสุรินทร์นั้น ทุนทางวัฒนธรรมที่ ทรงคุณค่าของการผลิตสินค้าของชุมชนปราสาทขอม ในการพัฒนาผลิตภัณฑ์ปราสาทขอมนั้น คือ การพัฒนาผลิตภัณฑ์ที่มีปราสาทขอมซึ่งเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชนเป็นฐานคติทางความคิด โดยผู้วิจัยได้แบ่งผลิตภัณฑ์ เพื่อพัฒนาและสร้างมูลค่าเพิ่มให้กับทุนวัฒนธรรมปราสาทขอม โดยแบ่ง สินค้าใน 3 รูปแบบ คือ (1) *ตราสัญลักษณ์สินค้า*: ตราสัญลักษณ์สินค้าหรือโลโก้ (Logo) ของแต่ละชุม ชนปราสาท (2) *กล่องบรรจุผลิตภัณฑ์ผ้าไหม*: จังหวัดสุรินทร์เป็นแหล่งผลิตผ้าไหมจำนวนมาก มี ลวดลายที่หลากหลาย สอดคล้องกับ เกษราภรณ์ สุพรรณฝ่าย และคณะ (2017: 129-140). ผล การศึกษาพบว่า รูปแบบลวดลายผ้าไหมของกลุ่มชาติพันธุ์ไทยเขมรจังหวัดสุรินทร์ มีรูปแบบการ สร้างลวดลายอยู่ 1) ลวดลายโครงสร้าง 2) ลายสมัยใหม่ ใช้เทคนิคการสร้างลายด้วยมัด (3) *แก้ว น้ำลายปราสาทขอม*: แก้วน้ำใส่แต่มีลวดลายปราสาทขอม สอดคล้องกับ พระครูสุจิตกิตติวัฒน์ และ คณะ (2562: ข). ซึ่งได้กล่าวว่า การสร้างนวัตกรรมผลิตภัณฑ์ชุมชนเชิงพุทธโดยใช้ภูมิปัญญา พบว่า มี การสร้างนวัตกรรมผลิตภัณฑ์ชุมชนขึ้นมาใหม่ร่วมกับภาคีเครือข่าย (3) **การพัฒนารูปแบบการบริการ การท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์** การพัฒนารูปแบบการบริการการท่องเที่ยว ชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์นั้น เป็นการนำเอาทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ใน ชุมชนรอบปราสาทขอมมาสร้างกิจกรรมหรือการท่องเที่ยวในหลากหลาย ซึ่งสอดคล้องกับ พระมหา ผดุงศักดิ์ เสสปัญโญ (2561, ก). ที่ได้กล่าวว่า รูปแบบการใช้นวัตกรรมทางศิลปะ คือ การนำเอาอัต ลักษณะเอกลักษณ์ของชุมชนมาเป็นเครื่องมือในการส่งเสริมการท่องเที่ยวโดยใช้ศิลปะ วัฒนธรรม และ ภูมิปัญญา ซึ่งสอดคล้องกับทวิศักดิ์ ทองทิพย์ และคณะ ซึ่งพบว่า แหล่งท่องเที่ยวในเขตภาคอีสาน ตอนใต้เป็นแหล่งท่องเที่ยวที่มีชื่อเสียง เป็นที่รู้จักกันของนักท่องเที่ยวทั่วไป มีความเชื่อมโยงกับ ศาสนาและวัฒนธรรม ด้านศาสนา มีกิจกรรมท่องเที่ยวเชื่อมโยงกับองค์ประกอบของศาสนา (2560,

ข). ดังนั้น จากข้อค้นพบในชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์นั้น รูปแบบการท่องเที่ยวออกเป็น 2 รูปแบบ คือ 1) รูปแบบการท่องเที่ยวโดยชุมชนปราสาทขอม: (1) รูปแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวโดยชุมชน (Community-Based Tourism)-CBT ใน 4 ชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ ประกอบด้วย 1) ชุมชนปราสาทศีขรภูมิ: มีรูปแบบกิจกรรมการท่องเที่ยว ประกอบด้วย *ช้อปปิงตลาดชุมชน แวะซื้อกาละแม* :ของฝากขึ้นชื่อจากอำเภาศีขรภูมิ และของอร่อยแห่งจังหวัดสุรินทร์ *แวะชิมผักกาดหวาน...ตำนานการเกษตรสู่คำขวัญจังหวัดสุรินทร์* 2) ชุมชนปราสาทช้างปี: มีรูปแบบกิจกรรม เช่น *กา สืบสานตำนานงานปั่นหม้อ เตาโบราณบ้านช้างปี* 3) ชุมชนปราสาทภูมิโปน: เช่น *ปั่นใจให้ภูมิโปน หัตถกรรมสวยด้วยมือคุณ น้ำพริกถ้วยใหม่สดในกว่าเดิม* รูปแบบการท่องเที่ยวที่ *ฟ้าร้องน้องสะอื่น กบ จักสานสำราญใจ* 4) ชุมชนปราสาทตาเมือน: มีรูปแบบกิจกรรม ประกอบด้วย *การท่องเที่ยวตลาดนัด 2 ประเทศ-ไทย/กัมพูชา* รูปแบบกิจกรรม *ขับรถแรลลี่ชมวิถีชุมชนกลุ่มปราสาทตาเมือน: รูปแบบโครงการยุวมัคคุเทศก์* และ *รูปแบบกิจกรรมเข้าที่พักโฮมสเตย์อันอบอุ่น ณ ชุมชนปราสาทตาเมือน* (2) รูปแบบกิจกรรมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม 1) ปราสาทศีขรภูมิ: มีการไหว้ปราสาทตำนานพันปี 2) ปราสาทช้างปี: มี *ต้องมนต์ศิลา วัตถุโบราณตำนานหลัง หม่อมสาวร่วมรักปักษะนา*: 3) ปราสาทภูมิโปน: เช่น *สืบสานตำนานพันปี ประเพณี“ปะฮ็อกเปรียะแค ลำเจียก มัดใจ ชมแสง สี เสียง ตำนานเนียงเคาะหม* 4) ปราสาทตาเมือน: มีรูปแบบกิจกรรม *เยี่ยมชมปราสาทตาเมือนพระศิระ (พระอิศวร) สอดคล้องกับข้อมูลการศึกษาวิจัยแนวทางการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวหมู่บ้านช้างในอีสานใต้ของ* *สมาพร คล้ายวิเชียร และคณะ (2550: ข).* ว่าเป็นแหล่งท่องเที่ยวที่โดดเด่นของวิถีชีวิต ศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นที่สามารถพัฒนาการท่องเที่ยวเชื่อมโยงกับประเทศกัมพูชาได้

อภิปรายผลวัตถุประสงค์ข้อที่ 3 เส้นทางท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ ผลการวิจัยสามารถนำมาอภิปรายผลได้ดังนี้ 1) จังหวัดสุรินทร์จัดได้ว่าเป็นจังหวัดที่มีความโดดเด่นทางด้านประวัติศาสตร์ ภาษาและศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นที่มีความเป็นตัวของตัวเอง ความเป็นเอกลักษณ์ของจังหวัดสุรินทร์อย่างหนึ่งก็คือปราสาทขอม กล่าวเฉพาะปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์มีอยู่หลายแห่งที่มีความงามและมีประวัติความเป็นมาที่ยาวนานบ่งบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่สมัยอดีตจนถึงปัจจุบัน การมาเที่ยวชมปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ทั้ง 4 แห่ง 2) การพัฒนาเส้นทางท่องเที่ยวปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ เส้นทางท่องเที่ยวปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์มีความเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวปราสาทขอมหรือการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมกับจังหวัดใกล้เคียง 3) การพัฒนาคู่มือการท่องเที่ยวตามเส้นทางชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์

อภิปรายผลวัตถุประสงค์ข้อที่ 4 การศึกษากลไกการจัดการและเครือข่ายการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ 1) กลไกการจัดการและเครือข่ายการท่องเที่ยวชุมชนปราสาทขอมจังหวัดสุรินทร์ ผลการวิจัยพบว่า การดำเนินการระหว่างหน่วยงานของรัฐกับ

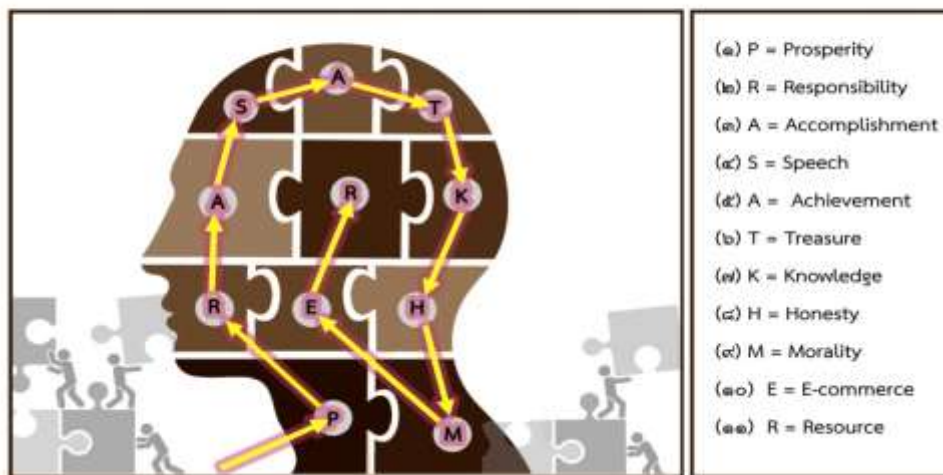
หน่วยงานท้องถิ่นและชุมชนการท่องเที่ยวมีกำหนดเป็นยุทธศาสตร์การดำเนินงานไว้ในแผนทุกระดับ และมีการดำเนินการเกี่ยวกับการท่องเที่ยวปราสาทขอมแหล่งโบราณสถานสำคัญในจังหวัดสุรินทร์ ชุมชนหมู่บ้านวิถี การจัดกิจกรรมแสดงแสงสีเสียงปราสาทศีขรภูมิควบคู่ไปกับการจัดแสดงของ ช้างสุรินทร์ การจัดกิจกรรมสืบสานตำนานปราสาทภูมิโปน (1) การแบ่งเครือข่ายตามระบบการ ปกครองของภาครัฐ เช่น เครือข่ายระดับหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ เครือข่ายระดับจังหวัด เครือข่าย ระดับภูมิภาค เครือข่ายระดับประเทศ เครือข่ายองค์กรระหว่างประเทศ เป็นต้น (2) การแบ่งพื้นที่ ตามความสำคัญของทรัพยากรธรรมชาติ เช่น เครือข่ายลุ่มน้ำปิง เครือข่ายอ่าวปัตตานี เครือข่ายป่า เขาสก เป็นต้น ซึ่งอาจแบ่งได้ 4 ภาคส่วนใหญ่ๆ ได้แก่ เครือข่ายภาครัฐ เครือข่ายภาคเอกชน เครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน และเครือข่ายภาคประชาชน 2) องค์กรประกอบสำคัญของเครือข่าย สำนักพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวและสำนักงานพัฒนาการท่องเที่ยวให้ข้อมูลเกี่ยวกับองค์ประกอบสำคัญของ เครือข่ายไว้ 3 ประการ คือ “มีการเชื่อมโยงซึ่งกันและกัน มีความร่วมมือ และ เกิดประสิทธิภาพ โดยรวม” 2) การเสริมสร้างเครือข่ายการท่องเที่ยวปราสาทขอมจังหวัดสุรินทร์ พบว่า ใน ระดับประเทศภาครัฐควรผลักดันแผนหรือนโยบายที่มีอยู่แล้วลงสู่ภาคปฏิบัติการ และสนับสนุนการ เชื่อมโยงการท่องเที่ยวระดับจังหวัดและจังหวัดใกล้เคียง ให้เกิดเป็นรูปธรรมชัดเจน ในระดับพื้นที่ การ ท่องเที่ยวระดับจังหวัดควรให้การสนับสนุนงบประมาณ

5) องค์ความรู้ที่ค้นพบ พบว่า รูปแบบการพัฒนาเศรษฐกิจชุมชนฐานรากปราสาทขอมใน จังหวัดสุรินทร์ ได้แก่ รูปแบบการพัฒนา “ขอมสุรินทร์-โมเดล (Khmer Surin-Model)” อัน ประกอบด้วยรายละเอียดแต่ละข้อดังนี้ (1) *K= Knowledge* คือ การมีองค์ความรู้ที่เป็นภูมิปัญญา ท้องถิ่นพัฒนาสู่สากล (2) *H=Honesty* คือ ความซื่อสัตย์ต่อลูกค้า และผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในทุกภาค ส่วน (3) *M= Morality* คือ ยึดหลักสัมมาชีพในการดำเนินธุรกิจ (4) *E= E-commerce* คือ สร้าง รูปแบบและช่องทางการค้าขายในโลกอินเทอร์เน็ต (5) *R= Resource* คือ ทรัพยากร สิ่งที่เป็นต้นทุน ทางสังคมและวัฒนธรรม (6) *S= Speech* คือ สัมมาวาจา การสื่อสารเชิงสร้างสรรค์ (7) *U= Unity* คือ ความเป็นหนึ่งเดียว ความสามัคคีของคนในชุมชน และ (8) *R= Responsibility* คือ ความ รับผิดชอบต่อตนเองสังคมและส่วนรวม

จากประเด็นดังกล่าว สามารถเขียนเป็นแผนภาพไดอะแกรม ได้ดังนี้

รูปแบบการพัฒนา “ปราสาทขอม-โมเดล (Prasat Khmer -Model)”
“การพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์”

รูปแบบการพัฒนา “ปราสาทขอม-โมเดล (Prasat Khmer-Model)”
“การพัฒนาเศรษฐกิจฐานรากของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์”
ที่มา: ผู้วิจัย

ข้อเสนอแนะ

(1) ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ผู้วิจัยขอเสนอแนะเชิงนโยบายเพื่อยุทธศาสตร์การพัฒนาดังนี้

1) นโยบายเกี่ยวกับหน่วยงานของรัฐ สามารถนำองค์ความรู้จากงานวิจัยนี้ไปเป็นกรอบกำหนดแนวนโยบายในการพัฒนาชุมชนปราสาทขอมให้เกิดความเข้มแข็งด้านการบริหารจัดการและองค์ความรู้เรื่องปราสาทขอม

2) นโยบายเกี่ยวกับหน่วยงานของรัฐ สามารถนำองค์ความรู้จากงานวิจัยนี้ไปเป็นกรอบกำหนดแนวนโยบายในการพัฒนาสินค้าและรูปแบบการท่องเที่ยวของชุมชนปราสาทขอมในจังหวัดสุรินทร์ โดยอาศัยทุนทางสังคมและทุนทางวัฒนธรรมอันมีชุมชนปราสาทขอมเป็นฐาน

(2) ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

1) ในแต่ละพื้นที่ของปราสาทขอม หน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรเร่งสำรวจความสมบูรณ์ของตัวปราสาทและพื้นที่ เพื่อให้เกิดการวางแผนในด้านงบประมาณจากท้องถิ่นด้วย

2) แต่ละพื้นที่ของชุมชนปราสาทขอม สามารถพัฒนาสินค้าที่ผลิตขึ้นโดยชุมชน และคนของชุมชน

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

คณะผู้วิจัยขอเสนอแนะแนวทางและประเด็นหัวข้อสำหรับการศึกษาค้นคว้า ดังต่อไปนี้

- 1) ด้านการศึกษาประวัติศาสตร์และการท่องเที่ยวปราสาทขอม คือ ควรมีการศึกษาโดยให้มีการพัฒนาองค์ความรู้เกี่ยวกับปราสาทขอมในแต่ละชุมชนที่ปราสาทขอมตั้งอยู่
- 2) ด้านการพัฒนาสินค้าและรูปแบบการท่องเที่ยวปราสาทขอม คือ การวิจัยและพัฒนาสินค้าในเส้นทางอารยธรรมขอมตามแนวเทือกเขาพนมดงรัก “นครชัยบุรีนทร์”

เอกสารอ้างอิง

เกษราภรณ์ สุพรรณฝ่าย และคณะ. “จิตรกรรมร่วมสมัยจากลวดลายสีเส้นผ้าไหมทอมือกลุ่มชาติพันธุ์ไทยเขมรจังหวัดสุรินทร์” วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์. ปีที่ 19 ฉบับที่ 2, 2017 : 129-140.

ทวีศักดิ์ ทองทิพย์ และคณะ. (2560). “การศึกษาประวัติศาสตร์และเส้นทางการท่องเที่ยวทางศาสนาและวัฒนธรรมในอีสานใต้”. รายงานวิจัย. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สัมภาษณ์ ทศ แม่นผล, ผู้นำชุมชน, 22 ตุลาคม 2561.

พระครูวัชรสุวรรณาทธ และคณะ. (2562). “การผลิตภัณฑภัณฑ์ท้องถิ่น: คุณค่าอัตลักษณ์และการสร้างมูลค่าเพิ่มด้วยวัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่น” รายงานวิจัย. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระครูสุจิตตจิตติวัฒน์ และคณะ. (2562). “นวัตกรรมผลิตภัณฑ์ชุมชนโดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น: กรณีศึกษาวิสาหกิจชุมชน กลุ่มเสื่อบ้านท่าแฉลบ จังหวัดจันทบุรี”. รายงานวิจัย. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

พระมหาผดุงศักดิ์ เสสบุญโญ. (2561). “นวัตกรรมการเรียนรู้แหล่งท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมและภูมิปัญญาในล้านนา”. รายงานการวิจัย. สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน. (2559). คู่มือการส่งเสริมการพัฒนา “ระบบเศรษฐกิจฐานราก”, กรุงเทพมหานคร: สำนักสนับสนุนขบวนการองค์กรชุมชนและสำนักสื่อสารการพัฒนา.

สมคิด แก้วทิพย์ และคณะ. (2562). การศึกษาสถานการณ์ ศักยภาพและข้อจำกัดในการพัฒนาเศรษฐกิจฐานราก กรณีศึกษาภาคเหนือ. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์, กรุงเทพมหานคร:

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ฝ่ายวิจัยท้องถิ่น. สมาพร คล้ายวิเชียรและคณะ. (2550). แนวทางการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวหมู่บ้านข้างในอีสานใต้. กรุงเทพมหานคร: รายงานการวิจัย. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.).

- สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2560). **แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 12 (พ.ศ.2550-2564)**. กรุงเทพมหานคร: สำนักนายกรัฐมนตรี.
- สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม (สสว.). (2563). “**ขับเคลื่อนเศรษฐกิจชุมชน ด้วยเกษตรแปรรูป “เศรษฐกิจฐานราก” ทางเลือกใหม่ของประเทศไทย**.” [ออนไลน์]. แหล่งที่มา : <https://sme.go.th/upload/mod_download/download-20181005081823.pdf>, [31 ตุลาคม 2563].
- สุพร ประเสริฐราชกิจ. (2537). **รวมประวัติและสัญลักษณ์ 76 จังหวัด**, พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น (1977) จำกัด.
- สุรียา คลังฤทธิ์. “**อัตลักษณ์ภูมิปัญญาลวดลายผ้าไหมพื้นเมืองกลุ่มชาติพันธุ์เขมรเมืองสุรินทร์**”. **วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้**, ปีที่ 7 ฉบับที่ 1 เดือนมกราคม – มิถุนายน 2562: 127-136.
- สุวัฒน์ กิขุนทด. (2559). “**รวมพลังขับเคลื่อนเศรษฐกิจฐานราก สร้างชุมชน “มั่งคั่ง มั่งคั่ง และยั่งยืน”** ใน คู่มือการส่งเสริมการพัฒนา “ระบบเศรษฐกิจฐานราก”. คณะอนุกรรมการยุทธศาสตร์เศรษฐกิจฐานราก บรรณาธิการ, กรุงเทพมหานคร: สำนักสนับสนุนขบวนองค์กรชุมชน และสำนักงานสื่อการการพัฒนา สถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (องค์การมหาชน).